

8. Удод О. Концепція історичної освіти. Середня загальноосвітня 12-річна школа / О. Удод // Концептуальні засади середньої історичної освіти : зб. док. і наук. пр. – Бердянськ, 2007. – С. 45 – 48.

9. Шкільна історія очима істориків-науковців : матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / упоряд. Н. Яковенко. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2008. – 128 с.

УДК 947.7 +378.4

Плавуцька-Луценко Я.Ю.
Сумський державний педагогічний
університет ім. А.С.Макаренка

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – на початку XX ст.

У статті здійснений огляд бібліографічних джерел, що висвітлюють процес розвитку освіти на українських землях у другій половині XIX – початку XX ст.

Ключові слова: історія освіти в Україні.

Плавуцька-Луценко Я.Ю. БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX - начале XX ст.

В статье осуществлен обзор библиографических источников, освещающих процесс развития образования на украинских землях во второй половине XIX - начале XX ст.

Ключевые слова: история образования в Украине.

Plavutskaya Y. BIBLIOGRAPHIC REVIEW of FORMATION AND DEVELOPMENT of EDUCATION in THE UKRAINIAN LANDS IN the SECOND HALF of the XIX - beginning of XX century.

The article is devoted to the review of bibliographic sources, covering the process of the development of education in the Ukrainian lands in the second half of the XIX - beginning of XX century.

Key words: history of education in Ukraine.

Дослідженням освітніх процесів в Україні в другій половині XIX ст. почали займатися ще наприкінці XIX – початку XX ст. Ці дослідження здійснювалися у контексті історичного розвитку і мали суто констатуючий характер.

В останні роки, коли почалося переосмислення історичних та культурно-національних процесів, в Україні з'явилися розвідки, у яких автори намагаються дати об'єктивну оцінку суспільним явищам, що відбувались у період боротьби за національну школу. Зокрема, серед них колективні навчальні посібники: "Нариси історії шкільництва", "Історія педагогіки в Україні", "Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах" [1]. В них на основі документальних матеріалів зроблено спробу простежити основні віхи зародження й розвитку просвітницького руху в Україні як передумови розвитку освіти та культури, а також реабілітувати тих людей, які своєю подвижницькою працею сприяли національному поступу.

Історико-педагогічна наука збагатилася рядом важливих досліджень (М.Антонець, А.Бондар, М.Євтух, В.Майборода, М.Ярмаченко). З'явилось ряд дисертаційних робіт, присвячених розвитку освіти в Україні досліджуваного періоду. Це, зокрема, дисертації Л.Д.Березівської "Проблеми освіти та виховання в діяльності київських просвітницьких товариств"[2], М.С.Поліщук "Освітня діяльність інтелігенції на Правобережній Україні в другій половині XIX ст."[3], Стоян Т.А. "Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст."[4], Чуйко С.Р. Організація навчального процесу в ліцеях України (XIX – перша половина XX ст.)[5], Побірченко Н.С. "Педагогічна й науково-просвітницька діяльність громад у контексті суспільного руху наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.)"[6], Сухенко Т.В. "Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX ст.)"[7], Тронько Т.В. "Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в наддніпрянській Україні другої половини XIX століття"[8], Коваленко О.А. "Педагогічна діяльність наукових товариств слобожанщини другої половини XIX століття"[9], Півоваров О.В. "Становлення і розвиток світської середньої освіти на лівобережжі та слобожанщині (друга половина XIX – перша третина XX ст.)" [10], Поточни Єжи. "Розвиток освіти дорослих в Галичині (1867-1918)" [11], Мармазова О.І. "Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)" [12], Терських Л.О. "Культурологічні основи розвитку системи освіти та педагогічної думки на донеччині в кінці XIX – початку XX століття"[13], Джаман Т.В. "Розвиток народної освіти на Волині (XVIII – XIX ст.)" [14]. Змістовним науково-педагогічним доробком є монографія Л.Вовк "Історія освіти дорослих в Україні" [15].

Проблемі історичного розвитку школи, освіти та педагогічної думки в Закарпатті присвячена дисертаційна робота В.В.Росули[16]. Автор досліджує діяльність видатних педагогів та культурно-освітніх діячів Закарпаття, їх роль у становленні демократичної системи освіти, педагогічної думки та духовного збагачення народу упродовж майже двох минулих століть.

За останній час зросла кількість науково-публіцистичних праць, розвідок, статей про розвиток педагогічної думки та шкільництва у Галичині (Д.Герцюк, В.Моцюк, Б.Ступарик, І.Воробець) [17], становлення гімназійної освіти (О.Вишневський, І.Курляк), діяльність культурно-освітніх товариств (Б.Добрянський, С.Сухорський, Г.Білавич, С.М.Вдович та ін.)[18].

На Буковині історичним аспектам розвитку педагогіки та шкільництва присвячена дисертаційна робота – "Становлення і розвиток українських народних шкіл на Буковині (70-ті рр.XVIII – початок XX століття)" Л.І.Кобилянської [19].

Помітний внесок у розробку проблеми національної освіти зробили дослідники з української діаспори. У працях Д.Донцова, Д.Дорошенка, О.Субтельного аналізується вплив просвітницького руху на розвиток національної ідеї в Україні.

Як свідчить у своєму дослідженні Т. В. Сухенко «"Положення про жіночі гімназії і прогімназії Міністерства народної освіти" 1870 року та «Положення 1869 р. про жіночі гімназії та прогімназії для губерній Київської, Подільської, Волинської, Вітебської та Могильовської» дали можливість більш повно розвиватися освіті в Україні, та з деякими змінами увійшли до Зводу законів Російської імперії і регламентували так звані міністерські жіночі заклади аж доки вони не припинили своє існування" [20].

За дослідженням Т. В. Тронько "у 1870 р. на терені Наддніпрянської України діяло 28 гімназій і прогімназій для дівчат, у 1875 р. – 45, у 1880 р. – 58. Проте з другої половини 70-х років міністерські чиновники почали визнавати кількість існуючих шкіл для жінок достатньою, а програми гімназій завеликими для представниць середніх і нижчих станів" [21].

Університети, що за статутом 1863 року користувалися деякою автономією, втратили її у 1884 році, і такий стан тривав аж до революції 1905 року, коли було введено новий університетський статут. На східних українських землях працювали Київський, Харківський і Новоросійський університети. Крім них були ще інші вищі школи, як от з 1886 року Технічний інститут у Харкові, з 1898 року Політехнічний інститут у Києві та в Одесі, Ветеринарний в Одесі, Комерційний у Києві і також у Харкові, Духовна академія у Києві. У 1880 році у Києві відкрито приватні Вищі жіночі курси, але у 1895 році їх закрили. Взагалі університети відіграли видатну роль у науково-культурному житті. Незважаючи на суворий урядовий контроль, з них вийшло чимало активних учасників українського визвольного руху, діячів мистецтва, літератури, бо крім російської професури тут працювали визначні українські наукові сили.

Як свідчать численні дослідження, у Галичині у період "весни народів" і Головної Руської Ради активізувалась і справа шкільництва, а зокрема питання про азбуку, оскільки воно ще далеко не було впорядковане [22]. На меморандум Головної Руської Ради австрійський уряд відгукнувся позитивно: згідно з його рішенням в усіх народних школах громад з українським населенням (або переважно українським) навчання мало відбуватися українською мовою, а у Львівському університеті уряд вирішив заснувати кафедру української мови й літератури. До часу підготовки українських учителів мовою викладання тимчасово стала німецька мова. Українська мова як предмет мала стати обов'язковою для всіх учнів Галичини всіх типів шкіл [23].

Уже в 90-х роках XIX ст. освітній рух у Галичині виявляв певну динаміку свого природного росту, незважаючи на те, що обставини не були зовсім сприятливі. Провідники галицької інтелігенції вживали всіх доступних засобів, щоб розбудити злиденне село, поширити в ньому грамоту, зробити його здібним до господарської самоорганізації і політичної акції. Ця праця продовжувалась і в перших роках нового сторіччя і дала досить добрі результати. Основну культурно-освітню працю проводило товариство "Просвіта", ініціатор і організатор культурно-освітньої роботи серед селянських мас, а також по містах і містечках Галичини.

З усіх українських земель найкраще забезпечена школами була Буковина, бо керівництво народними школами було в українських руках. 97% дітей відвідувало народні школи з українською і частково з румунською мовою навчання. По містах, де спершу діяли виключно німецькі школи, згодом утворено національні школи, а у Чернівцях існували народні школи з українською і німецькою мовами навчання. Розвиток шкільництва на Буковині йшов паралельно зі зростанням політичного значення українського елемента.

У Чернівецькому університеті (заснований у 1875 році) від самого початку була кафедра української мови і літератури (професори Г. Онишкевич і Ст. Смаль-Стоцький) а на богословському відділі – дві українські кафедри. Вже під кінець XIX ст. внаслідок насильної мадяризації тут почався катастрофічний занепад українського шкільництва. Це привело до ліквідації української школи, за рахунок якої поступово зростає угорське шкільництво. Із 88 українських шкіл, що були ще у 1899 році (у 1881 році було їх усіх 353), у 1906 році залишилось усього 23.

Окремою сторінкою в історії розвитку української освіти став восьмимісячний період (1918-1919 роки) Української держави, очолюваної гетьманом Павлом Скоропадським. В досягненнях цього часу була велика заслуга насамперед проф. М. Василенка, який очолював Міністерство вищої народної освіти і мистецтва. Робота цього міністерства проходила у досить складних умовах. Українська мова ще не здобула собі повного визнання і повних прав громадянства у колах зрусифікованого суспільства та російської інтелігенції, що проживала в Україні. Та й серед народних мас треба було інтенсивно працювати за допомогою школи, щоб довести їх до

повного національного усвідомлення. Особливо великі труднощі існували в містах, у яких було багато неукраїнського населення. Та й самим вчителям треба було пройти ґрунтовну перепідготовку.

Тому першим завданням Міністерства освіти було створення так званої єдиної школи (з додатком “трудової”), перший проект якої існував ще з часів Центральної Ради. Були організовані курси для вчителів усіх типів шкіл у Києві, а згодом і в інших великих містах, був опрацьований і оголошений Проект національної початкової школи з семирічним навчанням і обов’язковим викладання українською мовою та українознавчими дисциплінами. Разом з цим реформувалося навчання в учительських семінаріях. Окрема увага була звернена на позашкільну та дошкільну освіту. Велику роботу провело Міністерство у галузі середнього шкільництва. У великих містах України відкрилися нові, з українською мовою навчання та українізувалися старі російські гімназії. Наприкінці гетьманського періоду української державності існувало 150 гімназій, а неможливим студентам призначалися стипендії. Залишаючи поки що старі російські школи з російською мовою навчання, Міністерство оголосило закон про “Обов’язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України по всіх середніх школах”.

Стан освітньої справи в Україні, за даними Ст. Сірополка, на кінець 1918 року був таким: народних шкіл – 47208; семирічних початкових шкіл – 1210; чоловічих гімназій – 474; жіночих гімназій – 262; комерційних шкіл – 91; реальних – 70; торговельних – 18; духовних шкіл – 18 [24]. Відбувався подальший процес розбудови української вищої школи. Так, раніше заснований Український народний університет було перетворено у Державний український університет, Педагогічну академію – в Українську науково-педагогічну академію, яка мала готувати кадри вчителів українознавства для середніх шкіл. Державний український університет з чотирма факультетами (історично-філологічним, фізико-математичним, медичним і юридичним) урочисто відкрився на початку жовтня 1918 року, що стало великим національним святом. Після відкриття київського був заснований Державний український університет у Кам’янці-Подільському. За кошти Земства у Полтаві почав функціонувати Український історико-філологічний факультет. У листопаді 1918 року було відкрито Українську академію мистецтв, серед її професорів були визначні українські митці, як Ю. Нарбут, Ф. Кричевський, М. Бойчук, Ф. Бурачок, О. Мурашко.

З остаточною перемогою радянський уряд почав створення нових типів шкіл і підходів у викладанні, було запроваджено програми, в яких особливе значення надавалося поєднанню праці і навчання, колективному навчанню й технічній освіті. Водночас до другорядних було віднесено класичні та гуманітарні дисципліни й заборонено вивчення основ релігії. Здобували популярність теорії знаменитого педагога Антона Макаренка, що вважав оточення вагомим у розвитку дитини, ніж спадковість.

Хоча цінність деяких із цих експериментів може бути поставлена під сумнів, але те, що урядові вдалося зробити освіту доступнішою, ніж будь-коли, було очевидним. Навчання у загальній семирічній школі, а також у професійно-технічних і середніх учбових закладах було безплатним, причому до нього широко заохочували дітей селян і робітників. Завдяки цьому вже на початку 1920-х років чисельність школярів на Україні підстрибувала з 1,4 млн. до 2,1 млн. Відповідно рівень письменності у 1920-ті роки зріс із 24 до 57%. Проте ще залишалися неписьменними мільйони дорослих і понад 40% дітей шкільного віку.

Велик змін зазнала також вища освіта. Університети було реорганізовано у численні інститути народної освіти (ІНО) медичного, фізичного, технічного, агрономічного, педагогічного профілю, які готували спеціалістів для керівництва робітничою силою. Хоч за навчання в більшості цих інститутів треба було платити, дітей бідних робітників і селян, що становили більшість студентів, від платні за навчання звільняли. З 30-40 тисяч студентів, котрі навчалися в інститутах України наприкінці 1920-х років, близько 53% склали українці, 20% – росіяни і 22% – євреї. Українці переважно зосереджувалися в галузі агрономії та педагогіки, росіяни в управлінні й точних науках, а євреї – у медицині й торгівлі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нариси історії українського шкільництва 1905–1933: Навч.посібник / О.В.Сухомлинська та ін. За ред. О.В.Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – 304 с.; Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. Історія української педагогіки: Навч.посібн. / За ред. М.Г.Стельмаховича. – К., 1999. – 345 с.; Сбруєва А.А., Рисіна М.Ю. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах: Навчальний посібник. – Суми, СумПДУ, 2000. – 208 с.
2. Березівська Л.Д. Проблеми освіти та виховання в діяльності київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ...канд. педагог. наук: 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. – К., 1998. – 17 с.
3. Поліщук М.С. Освітня діяльність інтелігенції на Правобережній Україні в 2-й половині XIX ст.: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. національний ун-т ім.Т.Шевченка. – К., 1998. – 23 с.
4. Стоян Т.А. Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. національний ун-т ім.Т.Шевченка. – К., 1999. – 23 с.
5. Чуйко С.Р. Організація навчального процесу в ліцєях України (XIX – перша половина XX ст.): Автореф. дис. ...канд. педагог.наук: 13.00.01 / Тернопільський ДПУ імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 1999. – 22 с.
6. Побірченко Н.С. "Педагогічна й науково-просвітницька діяльність громад у контексті суспільного руху наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) : Автореф. дис. ...доктора. педагог. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 2001. – 37 с.
7. Сухенко Т.В. Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX ст.): Автреф. ... канд істор. наук: 07.00.01 / Київск. нац. Ун-т ім.Т.Шевченка. – К., 2001. – 23 с.

8. Тронько Т.В. Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в наддніпрянській Україні другої половини XIX століття: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2001. – 23 с.
9. Коваленко О.А. Педагогічна діяльність наукових товариств слобожанщини другої половини XIX століття: Автореф. дис. ...канд. педагог. наук: 13.00.01 / Харківський державний педагогічний університет ім.Г.С.Сковороди. – Х., 2000. – 24 с.
10. Півоваров О.В. Становлення і розвиток світської середньої освіти на лівобережжі та слобожанщині (друга половина XIX – перша третина XX ст.): Автореф. дис. ...канд істор. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет ім.В.Н.Каразіна – Х., 2002. – 23 с.
11. Поточни Єжи. Розвиток освіти дорослих в Галичині (1867-1918): Автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 1999. – 23 с.
12. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01 / Донецький державний університет. – Донецьк, 1998. – 23 с.
13. Терських Л.О. Культурологічні основи розвитку системи освіти та педагогічної думки на донеччині в кінці XIX – початку XX століття: Автореф. дис. ...канд. педагог. наук: 13.00.01 / Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2001. – 24 с.
14. Джаман Т.В. Розвиток народної освіти на Волині (XVIII – XIX ст.): Автореф. дис. ...канд. педагог. наук: 13.00.01 / Тернопільський ДПУ ім.В.Гнатюка. – Донецьк, 1999. – 23 с.
15. Вовк Л.П. Історія освіти дорослих в Україні: Нариси. – К.: УДПУ, 1994. – 135 с.
16. Росул В.В. Тенденції розвитку школи та педагогічної думки Закарпаття (XIX – XX ст.): Автореф. дис...канд.пед.наук: 13.00.01 / Київський ун-т ім.Т.Шевченка. – К., 1997. – 24 с.
17. Ступарик Б.М. Шкільництво Галичини (1772 – 1939 рр.). – Івано-Франківськ, 1994. – 165 с.; Воробець І.В. Освіта дорослих у Галичині (1891-1939): Автореф. дис...канд.пед.наук: 13.00.01 / Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. – Ів.Франківськ, 2001. – 24 с.
18. Білавич Г.В. Українське педагогічне товариство "Рідна школа" і розвиток національного шкільництва у Галичині: Автореф. дис...канд.педагог. наук: 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. – К., 1996. – 24 с.
19. Кобилянська Л.І. Становлення і розвиток українських народних шкіл на Буковині (70-ті рр. XVIII – початок XX століття): Автореф.дис...канд.педагог.наук: 13.00.01 / Прикарпатський ун-т ім.В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 1998. – 17 с.
20. Сухенко Т.В. Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX ст.): Автореф. дисерт. ...канд істор.наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім.Т.Шевченка. – К., 2001. – С.8.
21. Тронько Т.В. Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в наддніпрянській Україні другої половини XIX століття: Автореф. дисерт. ...канд істор.наук: 07.00.01 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2001. – С.10.
22. Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення / Б. М. Ступарик – Івано-Франківськ, 1992. – С.78.
23. Ступарик Б.М. Шкільництво Галичини (1772 – 1939 рр.) / Б. М. Ступарик – Івано-Франківськ, 1994. – С.113.
24. Ст. Сірополко. Історія освіти на Україні / С. О. Сірополко – Варшава, 1937. – С.98.

УДК 372.48:373

Салтык Г.А.
Курский государственный
университет (Россия)

ИСТОРИЧЕСКОЕ КРАЕВЕДЕНИЕ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ И ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

В статье рассматриваются различные аспекты исторического краеведения. Автор обращает внимание на то, что краеведение это не только наука, но и деятельность. Его составной частью является непосредственное участие, как преподавателя, так и учащихся в поисково-исследовательской работе.

Ключевые слова: краеведение, поисковая работа, документы, музей, экскурсия

Салтык Г.О. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ТА ВИЩІЙ ШКОЛІ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

У статті представлені різні аспекти історичного краєзнавства. Автор загалом звертає увагу на тому, що краєзнавство це не тільки наука, але й діяльність. Його складовою частиною являється безпосередня участь як викладача, так і учнів в пошуково-пізнавальній роботі.

Ключові слова: краєзнавство, пошукова робота, документи, музей, екскурсія

Saltyk G.A. HISTORICAL STUDY OF LOCAL LORE IN HIGH AND THE HIGHEST SCHOOL: THEORY AND PRACTICE

In the article the attention is brought to the fact that historical study of local lore is not only a science, but also an activity, including teach and students participation in research.

Key words: historical study of local lore, research, documents, museum, excursion.

Историческое краеведение является одним из важнейших средств, связывающих обучение и воспитание с жизнью. Оно содействует не только осуществлению общего образования, но и нравственному,